२१

247sk21

जीवः

प्रस्तावना

तत्त्वज्ञानसाधनं शास्त्रं दर्शनम्। तत्त्वम् अत्र ब्रह्म। दर्शनशास्त्रे ब्रह्मसाक्षात्कारः एव दर्शनम् इति उच्यते। यथा- आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति वृहादारण्यकोपनिषदि उक्तम् (२/४/४)। यस्मिन् शास्त्रे ब्रह्म ईश्वरः जीवः जगत् मोक्ष इत्येवं विषयाणाः आलोच्यन्ते तत् दर्शनशास्त्रम् इत्युच्यते। अत एव दर्शनस्य पारिभाषिकः अर्थः दृश्यते यथार्थरूपतया ज्ञायते अलौकिकार्थो येन तत् दर्शनं न तु चाक्षुषदर्शनं ज्ञानं वा। अद्वैतवेदान्ते जीवब्रह्मणोः ऐक्यं प्रतिपाद्यते। ब्रह्मैव जीवः नापरः। जीवः नित्यः अस्मिन् अद्वैतवेदान्तदर्शने। जीवस्य तत्त्वनिरूपणाय त्रयः पक्षाः आलम्बिताः। प्रतिबिम्बवादः अवच्छेदवादः आभासवादश्च। प्रतिबिम्बवादः श्रीपद्मपादाचार्यानुयायिनाम् अवच्छेदवादः श्रीवाचस्पतिमिश्रानुयायिनाम् आभासवादश्च सुरेश्वराचार्यानुयायिनाम्। तेन अविद्यायाः कार्यम् अन्तःकरणं तत्र प्रतिबिम्बः जीवः अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः चैतन्यस्य आभासः वा जीवः इत्युच्यते।

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान्-

- अद्वैतवेदान्तदर्शने जीवः कः इति ज्ञातुं शक्ष्यति।
- जीवब्रह्मणोः ऐक्यं कथं बोद्धुं पारयेत्।
- जीवेश्वरयोः पार्थक्यं किम् इति अवगच्छेत्।
- जीवः नित्यः अनित्यः वा विचारयितुं शक्नुयात्।
- जीवस्य विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञा कथं भवति इति जानीयात्।
- जीवः विभुः अणुः वा इति ज्ञास्यति।
- जीवः कर्ता भोक्ता प्रमाता वा इति ज्ञास्यति।
- जीवस्य कर्तृत्वादिकं कीदृशम् इति जानीयात्।
- जीवस्य जन्ममरणे मुख्ये वा गौणे वा इति ज्ञातुं शक्ष्यति।
- जीवविषये प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः आभासवादः च ज्ञाताः भवन्ति।
- एकजीववादं अनेकजीववादं च ज्ञातुं प्रभवति।
- जीवेश्वरयोः कः सम्बन्धः इति ज्ञास्यति।

२१.१ पाठविस्तरः

कः जीवः इति विचार्यते। तत्र प्रतिबिम्बवादः अवच्छेतवादः आभासवादः इति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति जीवस्य स्वरूपविचारे। प्रथमं तावत् प्रकाटार्थकाराणां मते अनादिः अनिर्वाच्या भावरूपा भूतप्रकृतिः माया। तस्याः एव मायायाः परिच्छिन्ना अनन्तपरिच्छेदा आवरणविक्षेपशक्तिमन्तः अविद्या इति पदेन उच्यन्ते। आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिः इति मायायाः शक्तिद्वयम्। रजस्तमभ्याम् अनभिभूतं तमः आवरणशक्तिः, यथा स्वस्य अज्ञानेन आवृतायां रज्ज्वां सर्पस्य सम्भावना। विक्षिपति विविधं सत्स्वरूपं विपरीतं प्रपञ्चभावम् आपादयति इति विक्षेपशक्तिःयथा अज्ञानेन आच्छादितं चैतन्यं विविधरूपेण प्रदर्शनम् एव विक्षेपः। मायायाः या शक्तिः ब्रह्मचैतन्यम् आवृणोति अर्थात् ब्रह्म नास्ति ब्रह्म न प्रकाशस्वरूपम् इति या बुद्धिः उत्पन्ना भवति सा आवरणशक्तिः। शुद्धब्रह्म जगतः कर्ता स्रष्टा इति बुद्धेः उत्पादिका शक्तिः विक्षेपशक्तिः। मायाविद्ययोः भेदः नास्ति। तत्र मायायां शुद्धचैतन्यसम्बन्धिन्यां शुद्धचित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः। मायाप्रदेशेषु परिच्छिन्नेषु अविद्यादिपदेन प्रतिपाद्येषु शुद्धचित्प्रतिबिम्बः जीवः इति। प्रदेशः परिच्छिन्नः अतः जीवानां परिच्छेदः। माया अनादिरूपा अनित्या। अतः विभागः तस्याः न शक्यः। तस्याः मायायाः तु आवरणविक्षेपरूपेण शक्तिद्वयम् अनन्तम् इति तस्याः शक्तिसमन्विताः विभागाः परिच्छिन्नाः प्रदेशाः इति उच्यते। मायाविद्याविषये केषाञ्चन मतं मायारूपा अविद्यारूपा च मूलप्रकृतिः भवति। सत्त्वरजस्तमांसि इति त्रयः गुणाः। रजस्तमोभ्याम् अनभिभूता शुद्धासत्त्वप्रधाना माया तदनभिभूतसत्त्वप्रधाना अविद्या। आवरणशक्तिविक्षेपशक्तिः तु उभयत्र समाना। तत्र मायायां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः, अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः जीवः इति। मायाख्यायाः कमधेनोः वत्सौ जीवेश्वरौ उभौ। समष्टिव्यष्टिभेदेन अज्ञानं द्विविधं कल्पितम्। व्यष्टिरूपाज्ञानं निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना भवति। एतद्-व्यष्टिरूपाज्ञानोपहितं चैतन्यं जीवः। मलिसत्त्वप्रधानात् जीवः अल्पज्ञः, अनीश्वरः प्राज्ञः इति उच्यते। व्यष्टिरूपोपाधिः मलिनसत्त्वप्रधानः तथा च एकस्य अज्ञानस्य अवभासकःजीवः अतः स प्राज्ञपदवाच्यः। प्रायेण अज्ञः प्राज्ञः अल्पज्ञः इति । प्रकर्षेण अज्ञः नितान्तः अज्ञः ईश्वरापेक्षया इति प्राज्ञः। विश्वतैजसापेक्षया प्रकृष्टं जानातीति प्रज्ञः प्रज्ञः एव प्राज्ञः प्रकृष्टज्ञाता। अथवा आत्मस्वरूपप्राप्तिः प्रज्ञा सा प्रज्ञा यस्य अस्ति स प्राज्ञः। जीवः प्राज्ञादिभेदेन त्रिविधः। जाग्रदवस्थाभिमानी जीवः विश्वः, स्वप्नावस्थाभिमानी जीवः तैजसः, एवं च सुषुप्त्यवस्थाभिमानी जीवः प्राज्ञः। जाग्रदवस्थायां स्थूलसूक्ष्मकारणरूपत्रिविधशरीरं जीवस्य उपाधिः भवति। उप समीपवर्तिनि पदार्थे आदधाति स्वकीयं धर्मम् इति उपाधिः। स्वप्नावस्थायां स्थूलशरीरं न तिष्ठति। सूक्ष्मम् अपञ्चीकृतं कारणशरीरं विद्यते तस्यां दशायाम्। सुषुप्तौ अविद्यारूपं कारणशरीरं विद्यमानं तिष्ठति। सुषुप्तिदशा एव जीवस्य परमं विश्रामस्य स्थानम्। सकलात् देहादिव्यापारात् निवृत्तः सन् जीवः स्वमपीतः भवति। अत्र तावत् श्रुतिः **यत्रैतपुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति इति छान्दोग्योपनिषदि उक्तम्(६/८/१)।** सुषुप्तिं विहाय अन्यत्र जाग्रत्स्वप्नयोः जीवस्य स्वात्मप्राप्तिः, आत्मनि विश्रामः वा ब्रह्मविद्भिः न स्वीक्रियते। साधारणतया पञ्चभूतैः निर्मितः एवञ्च मनोबुद्धिसमन्वितः स्थूलसूक्ष्मशरीरे आत्मबुद्धिः वै जीवभावः। आत्मा एवं जीवभावेन शरीरे वर्तते। पशुः यथा रज्जुबद्धः सन् एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरे नीयते तथैव जीवः अपि वासनया बद्धः सन् शरीरात् शरीरान्तरं प्राप्नोति, विहगवत् देहरूपपिञ्जरे अवतिष्ठते च।

२१.२ प्रतिबिम्बवादः-

विवरणकारमतानुयायिनः तु जीवस्य विचारे प्रतिबिम्बवादं स्वीकुर्वन्ति। विवरणकाराः अत्र कथयन्ति स्वतन्त्रतादिगुणस्वरूपः ईश्वरः चैतन्यं बिम्बस्थानीयम् परतन्त्रतादिगुणैः विशिष्टः अविद्यायां चिदाभासः जीवः इति। अर्थात् ईश्वरः बिम्बरूपः जीवः प्रतिबिम्बरूपः। अयमेव प्रतिबिम्बवादः।

संक्षेपशारीरके तु कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिः ईश्वरः इति श्रुतेः। अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः। अविद्यायाः कार्येषु अन्तःकरणेषु चित्प्रतिबिम्बः जीवः इति। एकस्मिन् उपाधौ कार्यकारणाम् आपन्ने कारणे प्रतिबिम्बः ईश्वरः कार्ये प्रतिबिम्बः जीवः इति। एवम् एतेषु पक्षेषु बिम्बस्थानीयं शुद्धचैतन्यम् इति त्रिविधं चैतन्यम् उक्तं भवति शुद्धम् ईश्वरः जीवः च इति।

पञ्चदश्यां चित्रदीपे श्रीविद्यारण्यस्वामिना विशेषः उक्तः। शुद्धम् ईश्वरः जीवः इति त्रैविध्यं विहाय चातुर्विध्यम् आह चैतन्यस्य यथा एकस्य एव आकाशस्य घटाकाशः जलाकाशः मेघाकाशः महाकाशः इति चत्वारः भेदाः, तथैव एकस्यैव शुद्धचैतन्यस्य कूटस्थस्य जीवचैतन्यमीश्वरचैतन्यं शुद्धचैतन्यम् इति चत्वारः भेदाः। तथा हि-

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा।
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा॥
घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिबिम्बितः।
साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते॥
महाकाशस्य मध्ये यन्मेघमण्डलमीक्ष्यते।
प्रतिबिम्बतया तत्र मेघाकाशः जले स्थितः॥

घटेन अवच्छिन्नः आकाशः घटाकाशः। घटाश्रिते जले प्रतिबिम्बितः साभ्रनक्षत्रः जलाकाशः। अनवच्छिन्नः आकाशः महाकाशः। महाकाशवर्त्तिनि मेघमण्डले स्थितेषु जलेषु तुषाराकारेषु वृष्टेः कार्यानुमेयेषु जलेषु प्रतिबिम्बितः आकाशः मेघाकाशः। तथैव स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयेन अवच्छिन्नं चैतन्यं घटाकाशस्थानीयं कूटस्थं निर्विकारम्। तत्र स्थूलदेहद्वयस्य अधिष्ठानभूते देहद्वयावच्छिन्ने कूटस्थे कल्पिते अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जलाकाशस्थानीयं संसारी जीवः। अनवच्छिन्नं चैतन्यं शुद्धं महाकासस्थानीयम्। अवच्छिन्ने शुद्धे चैतन्ये स्थिता माया। तत्र मायायां स्थिता याः सर्वप्राणिनां धीवासनाः, तासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यं मेघाकाशस्थानीयम् ईश्वरः इति चैतन्यस्य चातुर्विध्यं प्राहुः। एवं जीवस्य प्रतिबिम्बपक्षः दर्शितः।

२१.३ अवच्छेदवादः-

श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य अनुयायिनः प्रतिबिम्बवादं निरस्य अवच्छेदवादं प्रतिपादयन्ति। तथा अन्तःकरणावच्छिन्नः जीवः। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति श्रुतेः। यस्य पदार्थस्य रूपं नास्ति तस्य कथं प्रतिबिम्बसम्भवः। चैतन्यस्य रूपरहितस्य प्रतिबिम्बः न युक्तः। रूपवतः रूपवति एव प्रतिबिम्बः दृश्यते। लोके रूपवतः एव चन्द्रादेः रूपवति जलादौ प्रतिबिम्बः दृश्यते। रूपरहितस्य वायोः

क्वचित् स न दृश्यते। नीरवयवस्य आकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनं भ्रमादेव भवति। तत्र सूर्यादिप्रकाशस्य एव प्रतिबिम्बात् आकाशप्रतिबिम्बः तन्निमित्तभ्रमः एव।

ननु यथा बहिः नीलं नभः साभ्रग्रहनक्षत्रयुक्तं नभः विशालं नभः इति गगनं यथा अनुभूयते तथा सरोवरादिजले अपि समानः अनुभवः लोके सम्प्रतिपन्नः। अत एव जनुदघ्ने अपि जले अगाधत्वप्रतीतिः न च रूपवतः एव प्रतिबिम्बः इति नियमः। रूपरहितस्य अपि प्रतिबिम्बदर्शनात्।

न च रूपवतः द्रव्यस्य इति नियमः। अद्वैतसिद्धान्ते न्यायसम्मतगुणद्रव्यत्वपरिभाषायाः निष्प्रमाणत्वात् अनङ्गीकारात् च न इदं सिद्धम्। शुद्धचैतन्यं निर्गुणं निष्क्रियं कदाचिदपि द्रव्यं न भवति। अतः आकाशप्रतिबिम्बे बाधकाभावात् तद्वच्चैतन्यस्य अपि अन्तःकरणादौ प्रतिबिम्बसम्भवे न किञ्चित् बाधकम्। नापि रूपवति एव प्रतिबिम्बः इति नियमः। नीरूपे अपि ध्वनौ नीरूपस्य वर्णस्य प्रतिबिम्बदर्शनात् चैतन्यस्य नीरूपस्य अन्तःकरणादौ प्रतिबिम्बपक्षे न किञ्चित् बाधकम् इति चेत् अत्रोच्यते - अन्धकारे जलादौ साभ्रनक्षत्रादेः आकाशस्य प्रकाशं विना प्रतिबिम्बानुपलब्धेः तत्र प्रकाशप्रतिबिम्बेन एव अभ्रनक्षत्रादिप्रतिबिम्बोपलब्धेः आकाशप्रतिबिम्बकल्पनानुपपत्तेः। अतः जले आकाशस्य अवच्छेदः एव न तु प्रतिबिम्बः प्रकाशस्य च प्रतिबिम्बः एव न अवच्छेदकः इति मन्तव्यम्। किञ्च आलोकप्रतिबिम्बः गगने प्रतिबिम्बः च इति प्रतिबिम्बद्वयकल्पनं जलादौ गौरवग्रस्तम्।

जले अगाधत्वप्रतीतिस्तु गगनगतप्रतीयमाननैल्यप्रतिबिम्बाद् एव उपपद्यते। न च धर्मिप्रतिबिम्बं विना धर्मप्रतिबिम्बः न स्यात् इति वक्तव्यम् स्फटिके जपाकुसुमधर्मिणः आरुण्यस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्, न च तत्रापि जपाकुसुमस्य अपि प्रतिबिम्बः इति वाच्यम्। व्यवहिते कुसुमे अपि आरुण्यस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्। सूर्यमण्डलादिप्रतिबिम्बाभावे अपि तद्गतप्रकाशादिधर्मस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्।

न च ध्वनौ नीरूपे नीरूपस्य वर्णस्य प्रतिबिम्बनिदर्शनम् अपि युक्तम्। वर्णव्यञ्जकध्वनेः सन्निहितत्वात् तद्गतोदात्तत्वादिधर्माणाम् आरोपेण एकोपपत्तेः। न ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बः अपि तु व्यञ्जकतया सन्निहितस्य ध्वनिधर्माणां वर्णेषु समारोपः एव सम्मतः।

न च प्रतिध्वनिः पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः यथा वर्णात्मकस्य शब्दस्य व्यक्तस्य भेरीमृदङ्गादिशब्दस्य अव्यक्तस्य च यः अयम् आकाशभवनादौ कूपादौ प्रतिध्वनिः श्रूयते सः पूर्वस्य सञ्जातस्य शब्दस्य प्रतिबिम्बः इति वाच्यम्। प्रतिध्वनेः प्रतिबिम्बः भवति इत्यत्र प्रमाणं नास्ति। तर्हि कः अयं प्रतिध्वनिः इति चेत् उच्यते-

पञ्चीकरणप्रक्रियया वायुप्रभृतीनाम् अपि शब्दाः प्रसिद्धाः सन्ति। पटहपयोनिधि-जलादिशब्दास्ते पृथिवीजलादीनाम् एव स्वशब्दाः। ननु तर्हि कः आकाशस्य शब्दः? प्रतिध्वनिः इति एव उत्तरम् अत्र। पृथिव्यादिजन्यानां शब्दानां यः प्रतिध्वनिः स एव आकाशशब्देन प्रसिद्धः। तस्य प्रतिध्वनिरूपाकाशशब्दस्य अन्यशब्दप्रतिबिम्बत्वम् अप्रामाणिकम्। यदि कश्चित् अन्यः शब्दः आकाशस्य स्यात् तर्हि तत् प्रतिबिम्बः प्रतिध्वनिः स्यात्। अन्यगतस्य शब्दस्य एव यः प्रतिध्वनिः स एव आकाशशब्दः। यथोक्तं पञ्चदश्याम् -

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ वीसीति शब्दनम्।

अनुष्णशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः॥(२/३)

तस्य आकाशशब्दस्य प्रतिध्वनिरूपस्य च आकाशस्य उपादानत्वं पटहपयोनिधिशब्दस्य च निमित्तत्वम् अस्ति इति आकाशे प्रतिध्वनेः उत्पत्तौ न किञ्चित् बाधकम्।

ननु भवतु आकाशशब्दः प्रतिध्वनिः एव किन्तु तस्य प्रतिबिम्बरूपे सति का क्षतिः, ध्वनिं प्रतिगतः प्रतिध्वनिः इत्युच्यते। पूर्वं ध्वनिम् अनुगतः एव तस्य प्रतिबिम्बरूपः प्रतिबिम्बः आकाशे अस्तु का क्षतिः इति चेत् उच्यते बिम्बप्रतिबिम्बयोः भेदपक्षे आकाशे प्रतिबिम्बः बिम्बात् भिन्नःचन्द्रादिप्रिबिम्बवत् प्रातिभासिकः इत्येव वक्तव्यम्। तथा च आकाशस्य शब्दगुणत्वं न स्यात् नहि जलस्य चन्द्रादिप्रतिबिम्बा गुणा इति केचिन्मन्यन्ते। यदि च बिम्बप्रतिबम्बयोः अभेदपक्षस्तदापि आकाशस्य शब्दगुणकत्वस्य अनापत्तिः। प्रतिबिम्बस्य प्रतिध्वनेः बिम्बाभिन्नतया बिम्बस्य च पटहपयोनिधिगुणत्वात्। नहि पटहादिगतशब्दाः आकाशस्य गुणा भवितुम् अर्हन्ति।

प्रतिध्वनिभिन्नः कश्चित् आकाकाशोपादानकः शब्दः न वा इति अत्र न इति उत्तरम्। आकाशस्य यदि उपादानं स्वीक्रियते तर्हि सहकारिकारणस्य अभावः भवति। यदि च भेर्यादिः एव सहकारिसाधनं तेन एव आकाशोपादानकः कश्चित् प्रतिध्वनिभिन्नः शब्दः जायते इति मन्यते, तदा प्रतिध्वनेः विलोपापत्तिः भवति। अतः अयं पक्षः न युक्तः भवति।

प्रतिध्वन्यतिरिक्तः आकाशदेशस्थः शब्दः न अनुभूयते। स च अनुभूयमानः शब्दः आकाशवदेव निर्निमित्तकः इति निन्यः स्यात्। तस्मात् प्रतिध्वनिः एव आकाशशब्दः इति युक्तम्। स च न प्रतिबिम्बरूपः। ननु वर्णात्मकप्रतिध्वनेः अवश्यमेव प्रतिबिम्बः अस्ति इति वक्तव्यम्। तस्य प्रतिध्वनेः आकाशादौ उत्पादकस्य अभावात्। तथा हि आकाशादीनां वर्णानामभिव्यञ्जकः कण्ठताल्वादिघातजन्यः मूलध्वनिरेव, न तु कण्ठताल्वादिः। तथा च मूलध्वनेः यथा वर्णाभिव्यञ्जकः तथैव मूलध्वनेः जायमानप्रतिध्वनिः एव वर्णप्रतिध्वनिन्यभिव्यञ्जकः इति अभिमतम्। आकाशादौ यः वर्णप्रतिध्वनिः तस्य मूलध्वनिजन्यप्रतिध्वनिः एव अभिव्यञ्जकः, न पुनः तस्य कण्ठताल्वाद्यभिघातावश्यकता इति। न क्वचित् अपि अरूपवतः अरूपवति प्रतिबिम्बसम्भवनिदर्शनम्। अरूपवत अरूपवति इत्यस्य अचाक्षुषस्य अचाक्षुषे इत्यर्थः। अतः अन्तःकरणेन अवच्छिन्नस्य एव चैतन्यस्य जीवत्वम्।

न हि यथा जले कृत्स्नस्य चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः तथा कृत्स्नस्य चैतन्यस्य अन्तःकरणे प्रतिबिम्बः सम्भवति। यथा वा जलात् बहिस्थस्य एव आकाशस्य जले प्रतिबिम्बः न तु जलस्थस्य तथा। एवञ्च अन्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतं चैतन्यम् अन्तःकरणानन्तर्ति एव तथा च बिम्बभूतस्य चैतन्यस्य ईश्वरस्य अन्तःकरणे प्रवेशाभावात् "यो विज्ञाने तिष्ठन् इत्यादिश्रुतौ उक्तस्य अन्तर्यामिरूपार्थस्य विरोधः स्यादेव"। न च अन्तःकरणावच्छेदपक्षे अन्तःकरणस्य विभिन्नप्रदेशे शरीरेण सह गमनागमनाभ्यां तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि भेदः वाच्यः। यथा घटस्य नयनानयनाभ्यां तत्तत्प्रदेशाकाशः एव अवच्छेद्यः। एवञ्च क्वचित् अन्तःकरणावच्छिन्नस्य कर्तृत्वम् अन्यत्र च तस्य भोक्तृत्वम् इति कृतहानिः अकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात्। प्रतिबिम्बपक्षे च नायं दोषः, अन्तःकरणेन सह तत्प्रतिबिम्बस्यापि गमनादियुक्तत्वात् घटगतजलगतप्रतिबिम्बवद् इति वाच्यम्। प्रतिबिम्बपक्षे अपि उक्तदोषस्य प्रसङ्गः। तथा हि जलघटे नीयमाने न पूर्वप्रदेशस्य एव आकाशस्य प्रतिबिम्बः तत्रापि तु यत्रावस्थितो जलघटः

तत्प्रदेशाकाशस्य एव प्रतिबिम्बः। तथा च बिम्बभेदेन प्रतिबिम्बस्यापि भेदः वाच्यः, तथैव अन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य नानाबिम्बभेदात् भेदः अवशअयंभावीति कृतहानिरकृताभ्यागमप्रसङ्गतुल्यः। न च अन्तःकरणावच्छिन्नस्य एव चैतन्यस्य अन्तःकरणे प्रतिबिम्बः इति वाच्यम्, अत्यन्तसन्निहितस्य प्रतिबिम्बादर्शनात्। न हि जलावच्छिन्नाकाशः एव जले प्रतिबिम्बते।

ननु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः जीव इति पक्षे भवेन्नाम उक्तदोषतुल्यता अविद्याप्रतिबिम्बः जीव इत्येकजीवपक्षे नायं दोषः। तथा हि अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः जीवः। अन्तःकरणं तु तस्य व्यापकस्य जीवस्य विशेषाभिव्यक्तिहेतुः। यथा जलाशयव्यापिनः महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य जलाशयोपरि गमनशीललोकःविशेषेण अभिव्यक्तिहेतुः तद्वत् अविद्याप्रतिबिम्बस्य विशेषाभिव्यक्तिहेतुः अन्तःकरणम् इति। तथा च एकस्य एव अविद्याप्रतिबिम्बस्य जीवस्य तत्र अन्यत्र च कर्तृत्वभोकृत्वादिविशेषाभिव्यक्तिहेतुः अन्तःकरणम् इति न कृतहानिरकृताभ्यागमदोषः इति चेन्न, अवच्छेदवादे अपि तथा सम्भावात्। यथा एव अविद्याप्रतिबिम्बः जीवः तथैव अस्मिन् पक्षे अपि विद्यावच्छिन्नः जीवः इति वक्तुं शक्यत्वात् नोक्तदोषः। एवम् अज्ञानप्रतिबिम्बः ईश्वरः अन्तःकरणप्रतिबिम्बः जीवः इति सङ्क्षेपशारीरकमते, अथवा अज्ञानप्रतिबिम्बःजीवः अन्तःकरणं तु विशेषाभिव्यक्तिहेतुः अनवच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूतम् ईश्वरः इति विवरणपक्षे अपि दोषतुल्यम् इति अवच्छेदपक्षः एव ज्यायान्। प्रतिबिम्बपक्षे अपि सर्वगतस्य चैतन्यस्य अज्ञानान्तःकरणादिना अवच्छेदः अवश्यं वाच्यः अन्यथा व्यापकत्वहानिः स्यात्। एवञ्च लाघवात् अयं एव पक्षः युक्तः।

ननु अवच्छेदपक्षे श्रुतिसूत्रादिविरोधः। तथा हि यथा स्वयं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकः अनुगच्छन् उपाधिना भेदरूपः देवः क्षेत्रस्वेवमजोऽयमात्मा इति कौषातकीयोपनिषदि उक्तम्.

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद्॥इति

"रूपं रूपं प्रतिरूपं बभूव" इत्यादिश्रुतयः प्रतिबिम्बपक्षपातिन्यः विरुध्येरन्।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् इति सूत्रविरोधः। तत्र तत्र प्रतिबिम्बस्य एव वर्णनात्। सूर्यप्रतिबिम्बः सूर्यकः इवे प्रतिकृतौ कन् इति कन् प्रत्यय इति चेत् अत्र उच्यते- उक्तसूत्रदृष्टान्तस्य अम्बुवदग्रहणात्। सुर्यादि हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते। तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः। न तु आत्मा मूर्तो न च अस्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशोपाधयः सर्वहतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मात् युक्तोऽयं दृष्टान्तः।

एवं भाष्येण स्पष्टमेव अस्ति यत् रूपवतः एव रूपवत्येव विप्रकृष्टस्य एव प्रतिबिम्बः। न आत्मनः प्रतिबिम्बः भवति इति। एवं दृष्टान्तः एकः- जलगतं सुर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रासति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति। न तु परमार्थतः सूर्यस्य परिवर्तनं भवति इति सर्वेषां निश्चितमेव। एवं परमार्थतः अविकृतरूपम् अपि सत् ब्रह्म देहादिना उपाधिना देहाभ्यन्तरे अनुप्रविश्य वृद्धिह्रासादीन् उपाधिधर्मान् भजते इव। एवम् उभयोःदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यम् इति अत्र विरोधः अस्मिन् अवच्छेदपक्षे नास्ति। अतः श्रुतिसूत्रभाष्याद्यवच्छेदपक्षे एव अनुगुणम्।

२१.४ आभासवादः-

केचन वेदान्तिनः आभासवादं स्वीकुर्वन्ति। अस्मिन् मते आत्मा सत्यः। आत्मभिन्नं न विद्यते किञ्चित् वस्त्वन्तरम्। अतः आत्मा न अन्तर्यामी न साक्षी न जगत्कारणः अस्ति। तथापि अज्ञानरूपेन उपाधिना युक्तः सन् आत्मा अज्ञानेन सह तादात्म्यापन्नः भवति। तथा च अज्ञानेन सम्पृक्तः चिदाभासकारणात् स अन्तर्यामी, साक्षी, ईश्वरः इत्युच्यते। बुद्ध्युपहितः सन् बुद्धिगतस्वकीयचिदाभसम् अज्ञात्वा जीवः कर्ता भोक्ता तथा प्रमाता भवति।

२१.५ जीवस्य कर्तृत्वादिकं जन्ममरणविचारप्रभृतयः-

कर्मणः कर्तृत्वं सुखदुःखयोः च भोक्तृत्वम् अस्मिन् एव जीवे सम्भवति। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तिसृषु अवस्थासु जीवः अवतिष्ठते। स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेषु अभिमानी जीवः क्रमशः विश्वतैजसप्रज्ञसंज्ञां लभते। अविद्यया वशीभूतः जीवः देहेन्द्रियैः सह तादात्म्यमधिगम्य शारीरकैन्द्रियिकमानसिकदुःखानां भोक्ता भवति। अविद्यायाः अपगमे ब्रह्मसाक्षात्कारे जाते स्वस्वरूपं ब्रह्म अधिगच्छति। आनन्दत्मकस्य ब्रह्मस्वरूपस्य अनुभवः एव जीवस्य मोक्षः। जीवस्य जन्ममरणे वपुषः वा इति सन्देहे वपुषः एव मरणं जन्म च इति अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तः। पुत्रः मे जातः इति तथा जातककर्मादितः ते हि जन्ममरणे आत्मनः स्याताम् इति संशयः भवति। अत्र जीवस्य मुख्यमरणाङ्कारे कृतस्य नाशः अकृतस्य अभ्यागमः च भवतः। "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति " छान्दोग्योपनिषदः मन्त्रेण ज्ञायते यत् ते जन्ममरणे वपुषः एव मुख्ये जीवस्य भाक्ते। वपुषः एते औपचारिके जन्मरणे अपेक्ष्य हि जातकर्म पुत्रः मे जातः इति लोकोक्तिः च। एव जीवः नित्यः। जीवः चैतन्यस्वरूपः "आत्मा एव अस्य ज्योतिः " “ अत्र अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः भवति” इत्यादिश्रुतौ जीवस्य स्वप्रकाशत्वं प्रतिभाति। अतः जीवः चिद्रूपः। सुषुप्तिमूर्च्छासमाधिषु चैतन्याभावात् जीवः अचिद्रूपः। जागरणे च आत्ममनःसंयोगात् चैतन्याख्यः गुणः आत्मनि जायते इति तार्किकसिद्धान्तं मनसि निधाय ब्रूते सुषुप्तादौ चिदभावात् जीवः अचिद्रूपः इति इष्यते जाग्रच्चित् मनसा कृता। परन्तु अयं संशयः अयुक्तः। यतो हि चिद्रूपस्य ब्रह्मणः एव जीवरूपेण प्रवेशवर्णनात् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति श्रुत्या जीवः चिद्रूपः एव। कथं तर्हि चैतन्यस्य सुषुप्तादौ लुप्यते, तत्र आह सुषुप्तौ चित् न लुप्यते, तत्साक्षिरूपेन अवस्थानात्. अन्यथा सुखम् अहम् अस्वाप्सम् इति सुषुप्तादिपरामर्शः न स्यात्। कथं तर्हि सुषुप्तादौ द्वैताप्रतीतिः? तत्र उच्यते द्वैतलोपात् द्वैतादृष्टिः भवति, न तु दृष्टिलोपात्। कथम् एतदवगम्यते? तत्र आह अन्यथा लोपवादिनः अपि निःसाक्षिकस्य लोपस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्। तत्र किं प्रमाणम् इति चेत् तदाह द्रष्टुः दृष्टिलोपः अर्थात् ज्ञानलोपः न भवति। "नहि द्रष्टुः" इति श्रुतेः।

२१.६ जीवस्य परिमाणविचारः-

अयं जीवः न अणुः न मध्यमपरिमाणः किन्तु विभुः। जीवः अणुः इति उपाधिद्वारा भवति। "एषः अणुः आत्मा चेतसा वेदितव्यः” इति मुण्डकोनिषदः मन्त्रे जीवः अणुः इति आम्नातम्। "महान्

अजः आत्मा यः अयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति बृहदारण्यकोनिषदः मन्त्रे तु जीवः सर्वगतः इति प्रतिपाद्यते। एवं विप्रतिपत्तेः सन्दिह्यते- जीवः अणुः वा सर्वगः वा स्यात्? इदानीं तु किंपरिमाणः जीवः इति विचारे सति किम् अणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाणः आहोस्वित् महापरिमाणः इति । ननु च न आत्मा उत्पद्यते नित्यचैतन्यश्च अयम् इति उक्तम्। अतश्च परः एव आत्मा जीवः इति आपतति। परस्य च आत्मनः अनन्तत्वम् आम्नातम्, तत्र कुतः जीवस्य परिमाणचिन्तायाः अवतारः इति उच्यते- सत्यम् एतत्, उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति। स्वशब्देन च अस्य क्वचित् अणुपरिमाणत्वम् आम्नायते। तस्य सर्वस्य अनाकूलत्वस्य परस्परम् अविरोधस्य प्रतिपादनाय अयम् आरम्भः। तत्र प्राप्तं तावत् उत्क्रन्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नः अणुपरिमाणः जीवः इति। उत्क्रान्तिः तावत् "सः यदा अस्मात् शरीरात् उत्क्रामति सह एव एतैः सर्वैः उत्क्रामति" इति उपनिषन्मन्त्रेण उक्ता। गतिः अपि "ये वै के च अस्मात् लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसम् एव ते सर्वे गच्छन्ति। " इति उभयं कौषातकीयोपनिषदि उच्यते। आगतिः अपि "तस्मात् लोकात् पुनः एति अस्मै लोकाय कर्मणे" इति बृहदारण्यकोपनिषदि उच्यते। आसाम् उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नः तावत् जीवः इति प्राप्नोति, नहि विभोः चलनम् अवकल्पते इति। सति हि परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वं मध्यमपरिमाणत्वं आर्हतपरीक्षायां जैनमतानुयायिनां परीक्षायां निरस्तम् अतः अणुः आत्मा इति गम्यते। एवं सति पूर्वपक्षिणाम् आक्षेपे तत्पक्षं व्यावर्तयति। न एतत् अस्ति अणुः आत्मा इति। परम् एव ब्रह्म जीवः, परस्य एव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशात् च। परम् एव चेत् ब्रह्म जीवः, तस्मात् यावत् परं ब्रह्म तावान् एव जीवः भवितुम् अर्हति। परं ब्रह्म विभु इति आम्नातम्, तस्मात् विभुः जीवः। तथा च "स वै एषः महान् अज आत्मा यः अयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति एवंजातीयकाः जीवविषयाः विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताः च समर्थिताः भवन्ति। न च अणोः जीवस्य सकलशरीरगता वेदना उपपद्यते। त्वक्सम्बन्धात् स्यात् इति चेत् न कण्टकतोदने अपि सकलशरीरगता एव वेदना प्रसज्येत। त्वक्कण्टकयोः हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनी इति। पादतले एव तु कण्टकतुन्नः वेदनां प्रतिलभते। न च अणोः गुणव्याप्तिः उपपद्यते, गुणस्य गुणिदेशे वर्तमानात्। गुणस्य गुणत्वम् एव हि गुणिनम् अनाश्रित्य हीयेत। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयात् न अणु जीवः स्यात्। चैतन्यम् एव हि अस्य स्वरूपम् अग्नेः इव औष्ण्यप्रकाशौ। न अत्र गुणगुणिविभागः विद्यते इति। अतः जीवःविभुः। तर्हि अणुत्वादिव्यपदेशः कथम् इति? अतः आह- सूत्रम् "तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः"इति। तस्याः बुद्धेः गुणाः तद्गुणाः, इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम् इति एवमादयः, तद्गुणाः सारःप्रधानं यस्य आत्मनः संसारित्वे सम्भवति सः तद्गुणसारः, तस्य भावः तद्गुणसारत्वम्। न हि बुद्धेः गुणैः विना केवलस्य आत्मनः संसारित्वम् अस्ति। बुद्धिम् उपाधिरूपेण निमित्तीकृत्य हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वम् अकर्तुः अभोक्तुः च असंसारिणः नित्यमुक्तस्य सतःआत्मनः। तस्मात् यतो हि तद्गुणसारः अतः बुद्धिपरिमाणेन अस्य परिमाणव्यपदेशः। बुद्ध्युत्क्रान्त्यादिभिः च अस्य उत्क्रान्त्यादिव्यपदेशः, न स्वतः। "तथाच बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥" इति श्वेताश्वेतरोपनिषदि जीवस्य अणुत्वम् उक्त्वा तस्य एव पुनः आनन्त्यम् आह। तच्च एवम् एव समञ्जसं

स्यात् यदि औपचारिकम् अणुत्वं जीवस्य भवेत्, पारमार्थिकं च आनन्त्यम्। न हि उभयं मुख्यम् अवकल्पेत। न च आनन्त्यम् औपचारिकम् इति शक्यं विज्ञातुम्, सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावःप्रतिपाद्यते।

उपरि उक्तस्य बुद्धरूपस्य उपाधेः संयोगः न शाम्यति वा इति प्रश्ने उत्तरं - यावत् अयं संसारी भवति यावत् अस्य सम्यग् अदर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावत् अस्य बुद्ध्या संयोगः न शाम्यति। यावदेव च अयं बुद्धिरूपः उपाधिसम्बन्धः तावत् जीवः संसारी जीवस्य जीवत्वं च।

बुद्धिः कर्ता वा जीवः कर्ता इति एकः ज्ञातव्यः अंशः- तद्गुणसारवचनेन ब्रह्मसूत्रे तद्गुणसारत्वाधिकरणे एव अपरः अपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते। कर्ता च अयं जीवः स्यात्। कस्मात्? शास्त्रार्थवचनस्य संगतेः। एवं च "यजेत " “जुहूयात्” "दद्यात्” इति एवंविधं विधिशास्त्रम् अर्थवत् भवति। अन्यथा तत् अनर्थकं स्यात्। तत् हि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषम् उपदिशति। कर्तुः अभावे न तदुपपद्यते। तथा च जीवस्य अयं कर्तृभावः उपाधिनिमित्तः। कर्तृरूपः धर्मः जीवे आरोप्यते, स यथार्थः न यतो हि असङ्गः आत्मा । यथा तक्षा लोके वास्यादिं हस्ते स्वीकृत्य कर्ता दुःखी भवति, एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तः वास्यादिकरणः स्वस्थः निर्वृत्तः निर्व्यापारः सुखी भवति। एवम् अविद्यया प्रत्युपस्थापितेन द्वैतप्रपञ्चेन सम्पृक्तः आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति। अतः जीवस्य कर्तृत्वम् अविद्यारूपोपाधिनिमित्तम्। जीवस्य कर्तृत्वम् इदम् ईश्वराधीनम्। जीवः ईश्वरेण चालितः सन् शुभाशुभं कर्म परिपालयति। एवं जीवस्य अणुत्वविभुत्वकर्तृत्वादिकं संक्षेपेन प्रतिपादितम्।

२१.७ जीवस्य एकत्वनानात्वविचारः-

२१.७.१ एकजीववादः-

जीवस्य नानात्वम् एकत्वं च पक्षद्वयम्। अयमेव एकजीववादः अनेकजीववादः च उच्यते। यथा- तेषाम् अयम् आशयःजीवपरमेश्वरसाधारणं चैतन्यमात्रं बिम्बम्। तस्य एव बिम्बस्य अविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बम् ईश्वरचैतन्यम्। अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यम्। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इति श्रुतेः। केचित् वदन्ति न अवच्छदपक्षः न प्रतिबिम्बपक्षः युक्तः। अखण्डस्य एकस्य नित्यस्य जीवस्य अवच्छेदःअसम्भवात् अरूपस्य च प्रतिबिम्बासम्भवात्। ब्रह्म एव स्वस्य अविद्यया संसरति मुच्यते च स्वनिद्यया। एवञ्च ब्रह्म एकम् एव अद्वितीयम्। उपहितः अनादिः अनिर्वाच्यः एक एव जीवः। ततश्च एकम् एव शरीरं सजीवम् अन्यानि सर्वाणि स्वप्नदृष्टशरीरवत् निर्जीवानि। जीवस्य उपाधिना अज्ञानेन कल्पितं सर्वं जगत्। स्वप्नद्रष्टा एव एक जीवः स्वप्नवद् सर्वं जगत् पश्यति। जीवः सुखं दुःखं च अनुभवति यावत् पर्यन्तम् अविद्या तिष्ठति। अविद्यायाः अपगमे सति सुखदुःखादिव्यवहारः न भवति। जीव तदा मुक्तः भवति। यतो हि जीवः एकः अतःबद्धमुक्तव्यवस्था अपि नास्ति। शुकादयः महर्षयः मुक्ताः इति व्यवहारः अपि कल्पितः एव स्वप्नपुरुषमुक्त्यादिवत्। वस्तुतः यस्मात् जीवः एकः अतः अद्यावधि न कोऽपि मुक्तः। तस्मिन् एकस्मिन् आत्मनि मुक्ते सति संसारस्य उपरमप्रसङ्गः भवति। शुकव्यासादिमुक्तिः तु अर्थवादरूपा प्रशंसापरा मोक्षशास्त्रे प्रवृत्यर्थम् इति आहुः। अस्मिन् पक्षे जीवेश्वरयोः विभागः बद्धमुक्ताव्यवस्था इत्यादिसकलशङ्कासमाधानं स्वप्नदृष्टानेन समाधेयम्। यथा जीवः

एकः चेत् ब्रह्मविद्यायाः उपदेष्टा अपरः कश्चित् न तिष्ठेत् इति अतः ब्रह्मविद्योदयः अपि न स्यात् तदा। एवञ्च जीवेश्वरविभागः यदि न स्यात् तर्हि जीवेन ईश्वरस्य उपासनादिकं कर्तुं न शक्यम्। एवंविधेषु संशयेषु सति स्वप्ने यथा स्वप्नद्रष्टा कश्चित् गुरुम् ईश्वरं वा कल्पयित्वा उपासते अत्रापि तथैव समाधानं चिन्तनीयम्।

अन्ये तु अस्मिन् पक्षे बद्धमुक्तव्यवस्था जीवेश्वरयोः विभागादिव्यवस्था च न सिद्ध्यति। स्वप्नदृष्टान्तः अपि न सङ्गतः। तेषां मतेन जगतः स्वतुल्यताकल्पने अकस्मादेव स्वप्नवदवलुप्येत जगत्। विद्योपदेशः च अनर्थकः स्यात्।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्रह्मसूत्रम् २-१-२२) इति सूत्रे जीवब्रह्मणोः भेदप्रतिपादनं व्यर्थं स्यात् एवं कल्पने। जीवब्रह्मणोः भेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधः च स्यात्। **लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् (ब्रह्मसूत्रम् २-१-३३)** इति सूत्रे जगतः ईश्वरकृता लीला इति प्रतिपादनं व्यर्थं स्यात्। **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः(ब्रह्मसूत्रम् १-२-३)** सूत्रे सर्वकर्मत्वसर्वरसत्वादीनाम् अनुपपत्तेः न शारीरः भवितुम् अर्हति सर्वाधिपतिः इति प्रतिपादनविरोधः स्यात्।

तस्मात् एव जीवः हिरण्यगर्भः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः मुख्यः। अन्ये जीवाः तु हि तस्य मुख्यजीवस्य कारणोपाधिकस्य प्रतिबिम्बभूताः। अस्मिन् मते तु बिम्बभूतं चैतन्यम् ईश्वरः तस्य प्रतिबिम्बभूतः हिरण्यगर्भः एकः जीवः। पूर्वमते च एकः जीवः कस्मिन् शरीरे वर्तते इति विनिगमनाविरहात् विनिगमना वै एकतरपक्षपातिनी युक्तिः तस्याः अभावात् इत्यर्थः। हिरण्यगर्भरूपात् जीवात् भिन्नम् अधिकम् ईश्वररूपं ब्रह्म अस्ति इति न सूत्रविरोधः। हिरण्यगर्भस्य प्रतिबिम्बभूताः अन्ये जीवाः सृष्ट्यादिकं कर्तुम् असमर्थाः । ते जीवाः संसारभाजः। एवञ्च अस्मिन् मते हिरण्यगर्भः सजीवः तत्प्रतिबिम्बभूताः जीवाभासाः। तेन च सजीवाः ते इति विशेषः ज्ञेयः।

अपरे पुनः हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदात् कस्य हिरण्यगर्भः मुख्यः जीवः इति विनिगमनाविरहात्। सूत्रादिना विरोधः अन्यथा अपि परिहर्तुं शक्यते। अतः एकः एव जीवः अविशेषेण सर्वं शरीरम् अधिष्ठाय वर्तते। अज्ञानम् एकम् अतः तस्मिन् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपः जीवः एकः। तस्मात् जीवानां मुख्यम् अमुख्यम् इति विभागः नास्ति। ननु अस्मिन् पक्षे एकस्य एव जीवस्य सर्वशरीरे अधिष्ठाने शरीरावयवभेदः इव शरीरभेदे अपि परस्परं सुखदुःखादीनाम् अनुभवः स्यात् इति संशयः। किन्तु तत् परस्परसुखदःखादिस्मरणं तु न भवति। जन्मान्तरे अनुभूतानां सुखादीनां स्मरणं यथा न भवति तथैव अत्रापि शरीरभेदात् एव स्मृतिः न भवति। शरीरभेदः एव अत्र प्रतिबन्धकः। अत्र योगिनां कायव्यूहादिना यः सुखाद्यनुभवः कथं स्यात् इति न वाच्यम्। तेषां तदनुसन्धानं योगप्रभावेन सम्भवति। अस्मिन् मते शरीरं भिन्नं भिन्नं जीवः तु एकः एव।

एवम् एकजीववादे त्रीणि मतानि प्रदर्शितानि।

२१.७.२ अनेकजीववादः-

जीवाः बहवः। एकजीववादपक्षे स्वीकृते दोषः भवति श्रुतिस्मृतिसूत्रैः सह विरोधात्। कारणं हि अनेन बन्धमुक्तावस्थायायम् अव्यवस्था भवति। श्रुतौ सूत्रे अन्यत्र च बन्धमुक्तव्यवस्था स्वीक्रियते । तथा च अत्र श्रुतिः "तद् यो यो देवानां प्रत्यवुध्यत स एव तदभवत्" इति। प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादिति(ब्रह्मसूत्रम् ४-२-१२) अधिकरणे बद्धमुक्तव्यवस्था प्रतिपाद्यते भाष्यकारैः शङ्कराचार्यैः। अतः अन्तःकरणादीनां च जीवस्य उपाधिरूपेण ग्रहणं कृत्वा अनेकजीववादम् आश्रित्य बद्धमुक्तव्यवस्था प्रतिपाद्यते।

जीवो हि चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता तत्प्रसिद्धेर्वचनाच्च इति शङ्करभगवत्पादानां मतं सूत्रभाष्ये(ब्रह्मसूत्रम् १-१-६) । यथा च अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते(बृहदारण्यकोपनिषदि ३-८-१२ शाङ्करभाष्यम्)। यथा च परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदको जीव इत्याख्ययते(ब्रह्मसूत्रम् ३-१-१ शाङ्करभाष्यम्)।

जीवस्य न च उत्पत्तिः न च विलयः। यथा परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिर्विज्ञायते(ब्रह्मसूत्रम् २-३-१७)। तथा च उच्यते माण्डुक्यकारिकायां

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥ इति

जीवः परमात्मनः अंशः न भवति। पादोऽस्य विश्वाभूतानि इति छान्दोग्योपनिषदि उक्तम्। अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् इति ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्ये उक्तम्। अनंशत्वमपि हि जीवस्य अभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यथा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति तैत्तिरीयोपनिषदि उच्यते। यथा च ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उच्यते। अत्र कश्चन संशयः यथा ननु जीवस्य ईश्वरांशत्वाभ्युपगमे जीवगतेन संसारदुःखोपभोगेन अंशिनः ईश्वरस्यापि दुःखं स्यात्। अत्र एवं समाधानं यत् सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमाने अपि न तद्वान् सूर्यः कम्पते। तस्मात् नास्ति जीवस्य दुःखेन ईश्वरस्य दुःखत्वप्रसङ्गः। तस्मात् आत्मनः एकरूपतापक्षे सर्वदोषाभावः सिद्धः एव।

जीवः न अणुपरिमाणः नापि मध्यमपरिमाणः किन्तु महापरिमाणः विभुः। यथा किंपरिमाणः जीवः इति चिन्त्यते किम् अणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाणः आहोस्वित् महापरिमाणः इति प्रश्ने सति परमेव हि ब्रह्म जीवः तस्मात् यावत् परं ब्रह्म तावान् एव जीवः भवितुम् अर्हति। परस्य ब्रह्मणो विभुत्वम् आम्नातम्। तस्मात् विभुः जीवः। जीवस्य प्राज्ञत्वं तैजसत्वं हिरण्यगर्भत्वं च। यथा-

प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते।
हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता॥ इति।

जीवः स्वयं प्रकाशः। स्वप्नावस्थाम् अधिकृत्य अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिःबृहदारण्यकोपनिषदि उक्तम्(४-३-८)। तथा च जीवः प्रज्ञानघनः अनुभवरूपश्च प्रज्ञानघनः इति श्रुतेः। अनुभवामीति व्यवहारस्तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यम् आदाय उपपद्यते। एकजीववादे अविद्याप्रतिबिम्बः जीवः अनेकजीववादे अन्तःकरणप्रतिबिम्बः जीवः इति। अविद्यायाः आश्रयः कः इति

एकः विचारः। भामतीम् अनुसरन्तः अद्वैतिनः अविद्यायाः आश्रयः जीवः तस्याः अविद्यायाः विषयः ब्रह्म इति। विवरणप्रस्थाने तु मायां तु ब्रह्मणि स्थिता मायायाः विषयः च ब्रह्म एव।

जीवेशयोः कः सम्बन्धः इति एकः विचारः वेदान्ते आलोच्यते। जवेश्वरयोः न तु स्वमिभृत्यवत् सम्बन्धः न वा वह्निस्फुलिङ्गवत् अंशाशिभावः। ईश्वरः निरवयवः तस्मात् जीवः नांशः ईश्वरस्य। तयोः वस्तुतः अभेदसम्बन्धः। उपाधिना तयोः भेदः आपततः परिलक्ष्यते। जीवब्रह्मणोः ऐक्यमेव पारमार्थिकं तत्त्वम्। यथा- पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति छान्दोग्योपनिशषदि उक्तम्। अत्र भूतपदेन जीवप्रधानानि स्थावराणि जङ्गमानि च निर्दिशति। अंशः पादो भागा इति अर्थान्तरम्। तस्मात् ईश्वरस्य अंशः जीव इत्यत्र संशयः अपगतः। यद्यपि स्वामिभृत्यादिषु एव ईशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्धः तथापि शास्त्रात् तु अंशांशित्वम् ईशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते। निरतिशयोपाधिसम्पन्नः च ईश्वरः निहीनोपाधिसम्पन्नात् जीवान् प्रशास्ति इति न किञ्चित् विप्रतिषिध्यते। अत्र च निरवयवस्य ब्रह्मणः अंशः जीवः न सम्भवति इत्युक्तं बहुधा भाष्ये।

जीवः कर्म कर्तुं स्वतन्त्रः। ईश्वरः च जीवेन कृतं प्रयत्नं धर्माधर्मलक्षणमपेक्ष्य कारयति प्रेरयति। तेन वैषम्यनैर्घण्यादिदोषा ईश्वरे न प्रसरन्ति। यथा यत् अविद्यावस्थायाम् उपाधिनिमित्तं कर्तृत्वम् इदं जीवस्य अभिहितम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. जीवः कः।

२. प्राज्ञः कः।

३. तैजसःकः।

४. जीवः विभुः अणुः वा।

५. जीवः नित्यः अनित्यः वा।

६. जीवब्रह्मणोः ऐक्यं वा अनैक्यम् वा।

७. जीवस्य उपाधिः कः।

८. आभासवादः कस्य।

९. प्रतिबिम्बवादः कस्य ।

१०. अवच्छेदवादः कस्य।

११. जीवस्य कर्तृत्वं स्वतन्त्रं वा।

१२. विश्वः कः।

१३. अविद्यायाः कति शक्तयः काः च ताः।

१४. भामतीमते अविद्यायाः आश्रयः कः।

१५. विवरणते अविद्यायाः आश्रयः कः।

१६. जीवेशयोः कः सम्बन्धः।

१७. जीवः किं परमात्मनः अंशः।

पाठसारः

अविद्यया संसक्तं अविद्यारूपिणा उपाधिना सहितञ्च ब्रह्मणः विशुद्धं चैतन्यम् एव जीवः इत्युच्यते। प्रतिजीवम् एकम् अन्तःकरणम् उपाधिः भवति। अतश्च जीवः परिच्छिन्न अल्पज्ञः इति व्यवहारः। विवरणे अन्तःकरणे तस्य संस्कारेण अवच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः इति, अन्तःकरणे ब्रह्मप्रतिबिम्बम् एव जीव इति भवति। जीवस्वरूपविषये अवच्छेदादयः त्रयः पक्षाः सन्ति इति उक्तम् -

वाचस्पतेरवच्छिन्न आभासो वार्तिकस्य च।

संक्षेपशारीरककृतः प्रतिबिम्बं तथेष्यते॥इति॥

वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः, संक्षेपशारीरककारः सर्वज्ञात्ममुनिः। तत्र अवच्छेदः वै अन्तःप्रवेशः। तेन युक्तः अवच्छिन्नः। यथा वा जले अन्तःप्रविष्टम् आकाशं जलावच्छिन्नम् इत्युच्यते एवम् अज्ञानाश्रयीभूतं शुद्धचैतन्यं जीवः इत्युच्यते। येषां मते अविद्यया संयुक्तं चैतन्यं जीवः स च अवच्छिन्नः वा उपहितः वा प्रतिबिम्बितः वा तेषां मते जीवस्थायां जीवः एकः। कारणम् अत्र अविद्या एका इति तैः स्वीकारात्। अयम् एव एकजीववादः भामतीकाराणां मते। बहुप्रकारया अविद्यया अविद्याकार्यबुद्ध्या वा संयुक्तं चैतन्यं जीवः स च जीवः अविच्छिन्नः वा उपहितः वा प्रतिबिम्बितः वा भवति इति ये वदन्ति तेषां मते जीवनानात्वम्। वार्तिकारसुरेश्वरः पञ्चपादिकविवरणकारप्रकाशात्मा संक्षेपशारीरककारसर्वज्ञात्मा प्रकटार्थविवरणकारश्च बहुजीववादिनः।

अद्वैतवेदान्तस्य मते जीवः नित्यः नित्यचैतन्यस्वरूपः। स्वरूपतः जीवस्य ब्रह्मत्वे अपि बद्धदशायां अविद्याद्वारा उत्थितस्य अन्तःकरणस्य परिमाणानुगुणेन अणुत्वादिपरिमाणः भवति। कर्ता भोक्ता तेन एव भवति। परमेश्वरस्य कल्पितांशरूपेन यतो हि अङ्गीकृतः जीव अतः जीवस्य कर्तृत्वभोकृत्वं सर्वम् ईश्वराधीनम्। यस्मिन् प्रतिबिम्बितात् ब्रह्मचैतन्यस्य जीवत्वं प्रतिभाति सा अविद्या जीवस्य कारणशरीरम्। पञ्चप्राणकं बुद्धिमनसी कर्मेन्द्रयपञ्चकं चेति मिलित्वा सूक्षशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि। तथा च उक्तं पञ्चदश्याम्-

वुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया।

शरीरं सप्तदशभिः सूक्षं तल्लिङ्गमुच्यते॥पञ्चदशी.१.२३॥

लिङ्गशरीरान्तर्गते अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं जीवचैतन्यं प्रमाता इत्युच्यते। प्रमाणसहयोगेन ज्ञानाहरणकारी व्यवहारसम्पादकः अयं जीवः भवति।

योग्यतावर्धनम्

ज्ञानेन मुक्तः भवति जीवः इति भारतीयदर्शनस्य परमतत्वम्। तत् ज्ञानं च जीवब्रह्मणोः ऐक्यानुभवः। अहम् एव परमब्रह्मस्वरूपः इति जीवस्य यः अनुभवः उपलब्धिः तदेव ज्ञानम् इति अद्वैतवेदान्तस्य चरमराद्धान्तः। अत एव गीतायां गीतं भगवता वासुदेवेन "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते"। एवं जीवस्य स्वरूपज्ञानेन स्वस्मिन् आदरः भूयः वर्धते इत्यत्र नास्ति संशलेशः अपि। कः अहम् इति प्रश्नस्य उत्तरं वेदान्तदर्शने प्रदीयते। अतः सर्वस्मिन् विश्वे वेदान्तस्य विद्यते महान् आदरः। "अहं ब्रह्मास्मि "इति तत्वं प्रतिपाद्यते सर्वविधवेदान्तेषु विशिष्टाद्वैतादिषु। अद्वैतवेदान्तः तेषु वेदान्तेषु मूर्धन्यस्थानीयः।

अध्येता अमुम् पाठं पठित्वा स्वस्य चिन्ताशक्तिं वर्धयितुं दर्शनविचारम् अवगन्तुं स्वस्वरूपः किमिति ज्ञातुं वास्तवजीवने तस्य उपयोगं कर्तुं च विषये अस्मिन् पाटवम् अर्जितुम् अधोल्लिखितान् बिन्दून् अवलोकयेत् -

- वेदान्तस्य प्रयोगक्षेत्रम् अस्ति अस्माकं जीवने। वेदान्तः विमूर्ततत्वं नास्ति। वेदान्तः अस्माकं दैनन्दिनजीवने ओतप्रोतभावेन सम्भिन्नः। अतः अहं जीवः ब्रह्म एव इति सर्वदा विचारः कर्तव्यः। तेन दार्शनिकविचारे पाटवं वर्धते।
- अहं नित्यशुद्धः चेतनः आत्मा ब्रह्म इति ज्ञानेन सर्वविधमानसिकपीडायाः नाशः भवति।
- मम दुःखं सुखम् इत्यादिक्लेशं निवारयेत्। यतो हि नास्ति तादृशं सुखदुःखादिकम्। अतः अहं विशुद्धात्मा इति चिन्तनेन कायिकदुःखानां मानसक्लेशानां निवारणं स्वतः एव भवति। तेन मनुष्यजीवनं आनन्देन प्रपूर्णं भवति। अहं शुद्धः नित्यः इति ज्ञानेन आत्मविश्वासः भूयः वर्धते। अतः छात्रः तादृशेन शुद्धेन विचारेण स्वस्य विचारधारां परिमार्जयेत्।
- अद्वैतवेदान्ते जीवस्वरुपं ज्ञात्वा अपि अन्यत्र दर्शनेषु जीवस्वरूपविचारः कथं विद्यते तत् ज्ञेयम्। ततः सुकरं किमस्ति तत् उपादेयम्।
- प्रारम्भिकस्तरे छात्राणां कृते उपयोगी ग्रन्थः वेदान्तसारः सदानन्दयोगीन्द्रेण कृतः सुस्पष्टः अस्ति। तथा च शंकरभगवत्पादकृतः विवेकचूडामणिः अत्यन्तरमणीयः ग्रन्थः बालानां कृते।
- स्वमातृभायया लिखिताः के ग्रन्थाः सन्ति तान् आदाय यथायथं पठेत्। देशीयभासासु वैदेशिकासु भासासु च वेदान्तस्य बहवः ग्रन्थाः सन्ति। तत्र यः सुलभः अवगन्तुं च सुकरः तत् आदाय ज्ञानं साधयेत्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. जीवस्वरूपं व्याख्यात।

२. अवच्छेदवादं विवृणुत।

३. प्रतिबिम्बवादं विवृणुत।

४. आभासवादः कः।

५. जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वं व्याख्यात।

६. जीवस्य जन्ममरणे कीदृशं व्याख्यात।

७. एकजीववादं व्याख्यात।

८. अनेकजीववादं व्याख्यात।

९. जीवस्य अणुत्वविभुत्वादिविचारं विवृणुत।

१०. जीवेशयोः सम्बन्धः कः इति व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि-

१. जीवः अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितः उपहितः अवच्छिन्नः वा चैतन्यम्।

२. सुषुप्त्यवस्थाभिमानी जीवः प्राज्ञ

३. स्वप्नावस्थाभिमानी जीवः तैजसः।

४. जीवः विभुः।

५. जीवः नित्यः।

६. जीवब्रह्मणोः ऐक्यम् एव अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तः।

७. जीवस्य उपाधिः मलिनसत्त्वप्रधानम् अज्ञानम्।

८. वार्तिककारस्य सुरेश्वराचार्यस्य आभासवादः।

९. पञ्चपादिकाविवरणकारस्य प्रकाशात्मयतेः प्रतिबिम्बवादः।

१०. भामतीकारवाचस्पतिमिश्रस्य अवच्छेदवादः।

११. जीवस्य कर्तृत्वं परतन्त्रम् ईश्वराधीनम्।

१२. जाग्रदवस्थाभिमानी जीवः विश्वः।

१३. अविद्यायाः शक्तिद्वयं, विक्षेपशक्तिः आवरणशक्तिः च।

१४. भामतीमते अविद्यायाः आश्रयः जीवः

१५. विवरणते अविद्यायाः आश्रयः ब्रह्म।

१६. जीवेशयोः अभेदसम्बन्धः अद्वैतवेदान्ते स्वीक्रियते।

१७. न, जीवः परमात्मस्वरूपः एव।

॥ इति एकविंशः पाठः ॥